

ВОЛИНСЬКІ НІМЦІ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (історіографічний огляд проблеми)

Статтю присвячено комплексному дослідженню стану розробки теми “Волинські німці в кінці XVIII – на початку XX ст.” Розглядається історіографія проблеми та джерельна база, починаючи з XIX ст. і до кінця 90-х рр. XX ст.

Der Artikel ist der komplexen Untersuchung des Niveaus vom Thema “Woliner Deutschen Ende des XVIII. – Anfang des XX. Jahrhunderts” gewidmet. Es wird die Historiographie des Problems und Quellenbasis untersucht, beginnend vom XIX. Jahrhunderts bis zum Ende der 90. Jahre des XX. Jahrhundert.

Проблеми історії німців України в цілому і Волині зокрема давно цікавили вчених. Але в багатьох загальних роботах з питань соціально-економічного розвитку, освіти, етнографії, краєзнавства міграційні процеси серед німецького населення Волинської губернії у XVIII – на початку XX ст., їхнє господарське, культурне життя не знаходили достатнього відображення. Якщо до Жовтневої революції з'явилося чимало праць, які в контексті загальноімперських проблем висвітлювали історію появи німців у різних регіонах Росії, то в радянські часи, особливо в 20-х роках, про колоністів писалося дуже скупо.

Значно ширше розроблялася ця проблема зарубіжними авторами, зокрема німецькими. Найбільший вклад у вивчення історії німців Волині внесли колишні вихідці з її теренів, які виїхали до Німеччини, США, Канади, а також і ті, що залишилися проживати в колишньому СРСР.

З кінця 30-х і до другої половини 80-х рр. XX ст. проблеми виникнення німецьких колоній в Україні та її регіонах фрагментарно відображались в роботах з етнографії, народонаселення тощо. Лише з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. українські вчені почали активніше звертатися до проблем історії німців в Україні.

Сподіваємося, що історіографічний огляд літератури та коротка характеристика джерел з історії німецьких колоній на Волині дасть можливість глибше вивчити та висвітлити цю проблему.

В імперській Росії інтерес до вивчення стану німецьких колоній на її теренах у цілому та Волині, зокрема, з'явився в XIX ст.¹

Зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії та її окремих регіонів різко зросла в 60-х рр. XIX ст., що було пов'язано з великим впливом іноземців в імперію. У цей період вийшли роботи П.І. Кеппена, А. Клауса². Однак відомості про німців Волині у названих працях були незначні.

У 70 – 80-х рр. XIX ст. з'явилися праці А. Вороніна, П. Чубинського, А. Забеліна³. Перший з авторів, описуючи іноземну колонізацію Південно-Західного краю в цілому та Волині, зокрема, фактично обходить 30-ті роки XIX ст., коли потік колоністів у регіон був досить значним.

Певний вклад у вивчення німецької меншини Волині вніс П. Чубинський, подавши у своїх “Трудах...” коротку довідку про життя та побут німців Волині, їх кількість, ареал розселення. Однак окремі сторони життя колоністів не були висвітлені. До того ж автор допустив ряд неточностей, часом матеріал подано однобоко.

Стосовно дослідження А.Забеліна, то це фактично була перша праця, в якій значна увага приділялася дослідженню німців Волині, наводилися дані про їхню чисельність, особливості

розселення, види господарської діяльності. Проте життя й діяльність німців автор здебільшого показує з негативного боку, і це дещо зменшує цінність дослідження.

У кінці 80-х рр. XIX ст. в журналі “Русский вестник” А. Веліцин опублікував ряд статей, які започаткували антинімецькі мотиви у російській історіографії⁴. Окрім його праць тут друкувалися й інші матеріали про німецьку колонізацію. Так, у 1890 р. в розділі “Внутреннее обозрение” був опублікований огляд під назвою “Немцы на Волини”⁵, де подано загальну характеристику німецької колонізації регіону з 1781 по 1890 рр. При цьому автор робив висновок про онімечення краю.

З інших позицій дивилися на цю проблему німецькі дослідники, які проживали в Росії. Окремі з них наводили значний фактичний матеріал про німецьких колоністів, ідеалізували їхні порядки, досягнення⁶.

На початку XX ст. науковий інтерес до німецької проблематики дещо ослаб, проте з новою силою активізувався напередодні та в роки Першої світової війни. Праці цього періоду можна розділити на дві групи. Дослідження А.Е. Богдановського, С.П. Шелухіна, А. Реннікова⁷, були відверто шовіністичними, розпалювали антинімецьку істерію. Попри явну тенденційність цих робіт, в них міститься певний фактичний матеріал про розселення німців на Волині, їх землеволодіння, освіту, побут, релігійне життя.

Г. Писаревський, Я. Штах, К. Ліндеман, у своїх працях намагалися дати об’єктивний аналіз життя німецьких поселенців у Росії⁸. До речі, роботи які виходили в дореволюційний період, в основному торкалися німецької колонізації Півдня Росії і Волинь відображена в них фрагментарно.

Буремні 1917 – 1920 рр. притупили цікавість дослідників до німецької проблематики в Росії та Україні. Знову вона проявилася лише в 30-х рр. XX ст. Серед праць цього періоду варто виділити дослідження С. Нікеля⁹. Зацікавленість історією німецьких колоністів у Росії почали проявляти й закордонні дослідники. Так, в цей час виходить ряд праць німецьких істориків, зокрема А. Карасека й К. Люка, М. Хенніга¹⁰ та інших.

Початок Другої світової війни припинив роботу радянських істориків над німецькою проблематикою. Німецькі ж учені продовжили дослідження, і в 1941 – 1943 рр. з’явилися праці А. Бройєра, К. Штумпа, К. Шьопке¹¹.

У післявоєнний період радянські вчені-історики фактично не зверталися до розробки проблем німецьких колоністів. Лише ряд узагальнюючих праць з питань народонаселення, певною мірою відображали процеси колонізації окремих регіонів України. Це праці А.Г. Рашина, В.І. Наулка, В.М. Кабузана, С.А. Макаруча¹², в яких німецька національна меншина відображена досить фрагментарно. Це пояснювалось тим, що з ідеологічних міркувань радянські історики з 50-х та до початку 80-х рр. XX ст. практично обходили увагою проблеми національних меншин.

Тим часом німецькі вчені в ці роки підготували ряд досліджень. Так, у 1954 р. в Штутгарті колишніми “російськими німцями” засновано часопис “Heimatbuch” (“Краєзнавча книга”), де друкувалися праці Ф. Рінка, К. Штумпа¹³. Про німецьких колоністів писали й окремі українські вчені, які проживали за межами СРСР¹⁴. Варто зазначити, що вищеназвані праці не містять повного аналізу появи німців на теренах Волині, їхнього життя та діяльності.

У 1990-х роках в українській історіографії з’явилися дослідження І.М. Кулініча, Н.В. Кривець, В.І. Сергійчука, А.І. Кудряченка, М.І. Панчука, Б.В. Євтуха, М.Г. Щербака, В.І. Наулка, О.О. Рафальського¹⁵ та інших, у яких певне місце відводилося проблемам німецької колонізації України.

1990-ті роки стали періодом поживлення краєзнавчої роботи і саме краєзнавці внесли помітний вклад у дослідження окремих сторінок життя волинських німців¹⁶. Деякі аспекти колонізації регіону знайшли відображення в роботах О.М. Іващенко та Ю.М. Поліщука¹⁷.

У ряді дисертацій цього періоду аналізувалася життєдіяльність основних етнічних груп Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, цій проблематиці були присвячені дисертаційна робота та монографія М.В. Бармака і дисертація В. Надольської¹⁸. Однак в них німці не виступали окремим об’єктом дослідження, а розглядалися паралельно з іншими етнічними групами.

Аналіз німецької колонізації Волині¹⁹, починаючи з 60-х років XIX ст. і до 1914 р. подано в

дисертаційній праці М.П. Костюка. Однак як початок їх розселення в краї, так і масова депортація у 1914 – 1915 рр., автором не розглядаються.

У тих же 1990-х роках активізувалося вивчення історії колонізації Волині й німецькими істориками (праці М. Арндта, Х. Шмідта, Б. Праксенталера, Д. Нойтатца²⁰ та інших). Частина праць було опубліковано в німецькомовному часописі “Wolhynische Hefte” (“Волинські зошити”)²¹.

Історія появи колоністів на Волині, їхнє життя та діяльність певним чином відображена в спільній праці німецьких “волинян” та Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині²².

Джерельну базу дослідження складають і раніше опубліковані, і вперше залучені до наукового обігу документи та матеріали, які поділяються на кілька груп.

До першої фактологічної групи джерел входять неопубліковані матеріали. Насамперед це стосується документів Центрального державного архіву України у м. Києві. Особливе місце серед них займає фонд Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442), де міститься найбільше матеріалів про німців Волині. Важливим для вивчення німецької школи є фонд Управління Київського навчального округу (ф. 707).

Багато цікавого про поведінку німецьких колоністів, їхнє ставлення до місцевого населення містить фонд Прокурора Київської судової палати (ф. 317). Ряд важливих відомостей зберігають джерела фонду Помічника начальника Волинського головного жандармського управління в Житомирському, Овруцькому і Старокостянтинівському повітах (ф. 1599). Окремі аспекти діяльності німців відображено у фондах Канцелярії Київського окремого цензора, Київського тимчасового комітету у справах друку та інших (ф. 294, 295).

Досить цінну інформацію містять документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО). Зокрема, документи, зібрані у фонді Волинської губернської землевпорядкувальної комісії (ф. 226), подають різноманітні відомості про хутірські господарства німців, клопотання про купівлю землі тощо.

Фонд Волинська палата державного майна (ф. 58) охоплює період з 1840 по 1866 рр. і зберігає документи про переселення менонітів на державні та приватні землі.

У фонді Канцелярії Волинського губернатора (ф. 70), зібрано 910 документів (з 1793 до 1917 рр.). В них подано відомості про німецьких поселенців, які проживали в губернії. В роботі також використано окремі матеріали інших фондів ДАЖО.

Другу групу джерел склали законодавчі акти вищих органів влади імперії, опубліковані в “Своде законов Российской империи”. Правові документи, вміщені тут, дають змогу вивчити систему управління німецькими колоніями та регламентування їхнього внутрішнього життя.

Третя група джерел статистичні видання. Це Матеріали Всеросійського перепису 1897 р., огляди Волинської губернії та Пам’ятні книжки. З них можна почерпнути статистичну інформацію про стан господарств колоністів, їхню зайнятість у промисловості, ремісництві тощо.

Четверту групу джерел склали матеріали офіційної періодичної преси Росії та Волинської губернії – журнали “Русский вестник”, “Вестник Европы”, газети “Киевлянин”, “Волынские губернские ведомости”, а також неофіційні видання – “Волынь”, “Жизнь Волыни”, “Волынская земля”.

Досить цінну інформацію містить п’ята група джерел, а саме німецькомовні часописи “Wolhynische Hefte”, “Heimatbuch”, а також газета російських німців “Neues Leben”. Німецькі джерела дають різноманітну інформацію про життя колоністів на Волині. Більшість робіт насичена ілюстраціями, картами, схемами тощо.

Таким чином, огляд джерел свідчить про наявність достатньої бази для різнобічного висвітлення історії волинських німців у кінці XVIII – на початку XX ст.

¹ Историческое обозрение водворения иностранных поселенцев в России // Журн. Мин-ва Внутренних Дел. – 1837. – № 12; Благовещенский В. Обзор правительственных мер относительно иностранных поселенцев в России // Там само. – 1850. – № 4.

² Кеппен П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861; Клаус А. Сектаторы-колонисты // Вестн. Европы. – 1868. – Т. 1/4; Духовенство в школе в наших немецких колониях // Там само. – 1869. – Т. 1/2.

³ Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – К., 1871; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – СПб., 1872 –

- Т. 7; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I. – К., 1887.
- ⁴ Велицын А. Иностранная колонизация в России // Русский вестн. – СПб., 1889. – Т. 200, 201, 206, 208, 210.
- ⁵ Внутреннее обозрение. Разд. XIV. Немцы на Волыни // Русский вестн. – СПб., 1890. – Т. 210.
- ⁶ Busch E. Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen – und Schulwesens der Ev. – Luth., Gemeinden in Rußland. – St. Petersburg; G. Haeffel, 1862.
- ⁷ Богдановский А. Что такое борьба с немецким засильем (цели и задачи “Общества 1914г.”) – Пг., 1914; Шелухин С.П. Немецкая колонизация на юге России. – Одесса, 1915; Ренников А. Золото Рейна: О немцах России. – Пг., 1915.
- ⁸ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (по неизданным архивным документам). – М., 1909; Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916; Линдемман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников и Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние южной России. – М., 1917.
- ⁹ Niñkel S. Die Deutschen in Wolhynien – Kiev, Charkow: Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR, 1935.
- ¹⁰ Karasek A., Luck K. Die deutschen Siedlungen in Wolhynien. – Leipzig, 1931; Hennig M. Die evangelisch-lutherische Kirche in Polnisch-Wolhynien. – Selbstverlag, 1933.
- ¹¹ Breyer A. Deutsche Tuchmachereinwanderung in den ostmitteleuropischen Raum 1550 – 1830. – Leipzig, 1941; Stumpp K. Ostwanderung (1816 – 1822). – Leipzig, 1941; Schöpke K. Deutsche Ost-Siedlung. – Berlin, 1943.
- ¹² Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): Стат. очерк. – М., 1956; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: (Стат. картографічне дослідж.). – К., 1965; Кабузан В.М. Народы России в XVIII в.: Численность и этнический состав. – М., 1963; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
- ¹³ Rink F. Das Wolhyniendeutschum // Heimatbuch. – Stuttgart, 1954. – S. 31 – 34; Rink F. Die Wolhyniendeutschen: Ihr Werk und Schicksal // Heimatbuch. – Stuttgart, 1959. – S. 46 – 47; Stumpp K. Die Pastoren der evangelisch – lutherischen Kirche in Südrußland von 1789 – 1910 // Heimatbuch. – Stuttgart, 1960. – S. 81 – 95.
- ¹⁴ Енциклопедія українознавства / За ред. Кубійовича В. – Париж – Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1770.
- ¹⁵ Кулініч І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIIIст. – 1917 р.) // Укр. істор. журн. – 1990. – № 9. – С. 18 – 31; Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. – 1993. – №1; №2; №3 / 12; 1994. – № 1; № 2; № 5 / 12; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-ті – 1990-ті рр.) // Центр етнополітичних дослідж. НАН України. – К., 1994; Кулініч І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XXст.). – К., 1997; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Національні меншини України у XX ст.: політико-правовий аспект. – К., 2000; Рафальський О.О. Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. – К., 2000.
- ¹⁶ Бармак М.В. Початок німецької колонізації Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матер. міжнар. наук. конф. – Хмельницький, 1994. – С. 117 – 120; Костюк М.П. Фонди Державного архіву Житомирської області як джерело до історії німецької колонізації на Волині // Житомир в історії Волині та України: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. – Житомир, 1994. – С. 212 – 214; Надольська В.В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX ст. // Матер. Всеукр. краєзн. конф. До 130-річчя Житомирської обл. наук. універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С. 115 – 116.
- ¹⁷ Іващенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії: Краєзнавчі розвідки. – Житомир, 1997; Поліщук Ю. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999.
- ¹⁸ Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – поч. XX століття): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1996; Бармак М. В. Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796 – 1914): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / НАН України. Ін-тут національних відносин і політології. – К. 1997; Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 // Львівський держ. ун-тет ім. І. Франка. – Львів, 1998; Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999.
- ¹⁹ Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – 1998.
- ²⁰ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien: Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994; Schmiedt H. Die evangelisch-lutherische Kirchen in Wolhynien. – Marburg, 1992; Neutatz D. Die “deutsche Frage” im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien: Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856 – 1914). – Stuttgart, 1993.
- ²¹ “Wolhynische Hefte”(Волинські зошити): В 11 т. Видано історичним товариством “Волинь” у ФРН (М. Візентгайд).
- ²² Родина Волинь: [Статті и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины]. Визентгайд – Житомир, 1998 – Т. 17.